

Een smet op de mooiste dag van je leven

De controverse van 'de weigerambtenaar'¹

Marco Derks*

Summary

In 2000-2001, when civil marriage in the Netherlands was opened up to same-sex couples, the Dutch government allowed marriage registrars with conscientious objections to opt out. This exemption became controversial in 2007, when it was reemphasised by a new government coalition that comprised two faith-based parties. Through critical discourse analysis of printed, online and televised media sources between 2007 and 2014, this article discusses the Dutch public controversy on the weigerambtenaar (lit. 'refusing civil servant') alias 'marriage registrar with conscientious objections' (viz. against conducting same-sex wedding ceremonies). It shows how the weigerambtenaar became a social problem, how religion and homosexuality were constructed in the public imagination concerning the weigerambtenaar, and how marriage was conceptualized in terms of religion and (homo)sexuality.

1. Inleiding: God, (homo)seks en politiek

Als je in Nederland over religie begint, komt het gesprek vaak al snel op (homo)seksualiteit. Gaat het over de emancipatie van seksuele minderheden, dan gaat het vaak direct over religies en de ruimte die zij al dan niet creëren voor seksuele minderheden. En als orthodoxe christenen zich beklagen over een toenemende intolerantie jegens religie, dan staat 'de (seculiere) homobeweging' haast stevast in het rijtje voorbeelden. Religie en (homo)seksualiteit roepen elkaar dus vaak op.

Er ontstaat nogal eens een tegenstelling tussen beide. Dat gebeurt met name – maar niet alleen – in de publieke beeldvorming over religie. Zo zijn er bijvoorbeeld publieke discussies waarin een religieuze leider of gemeenschap een vorm van seksualiteit (vaak homoseksualiteit) afwijst of daarvan wordt beticht. Daarnaast zijn er controverses over religies die, althans volgens sommigen, een vorm van seksueel geweld cultiveren of legitimeren – hier valt te denken aan de beeldvorming rond seksueel misbruik door rooms-katholieke priesters of rond islamitische mannelijke vluchtelingen die 'onze' vrouwen of dochters zouden aanranden.

In mijn onderzoek naar de constructie van religie en homoseksualiteit in het hedendaagse publieke discours in Nederland gaat het mij niet zozeer om de vraag of deze voorstellingen van zaken 'waar' zijn, maar om de soorten tegenstellingen die ze construeren (*framing*). Wanneer religie en homoseksualiteit tegenover elkaar komen te staan, moet je kijken naar de rol van op z'n minst twee andere en hieraan gerelateerde concepten: seculariteit en heteroseksualiteit. Daarbij gaat het om de vraag hoe deze (vier) concepten worden geconstrueerd in hun onderlinge verhouding. Wordt homoseksualiteit vooral voorgesteld als anders dan heteroseksualiteit of worden beide beschouwd als (de enige) twee varianten van seksuele identiteit? En op welke manier zijn religie en seculariteit van elkaar afhankelijk? Laat ik een voorbeeld noemen met betrekking tot religie: in de kranten, magazines en websites die ik afgelopen jaren heb geanalyseerd komen vooral christendom en islam in beeld. Dat is niet vreemd: deze twee 'religies' hebben de meeste 'aanhangers' in Nederland.² Naast de vraag welke religies in beeld komen en waarom, kan gekeken worden naar hoe ze in beeld komen. In dat opzicht is het interessant te zien hoe christendom en islam nogal eens aan elkaar gerelateerd worden. Als de Paus zich negatief heeft uitgelaten over homoseksualiteit, dan kun je op *Geenstijl* reacties lezen als: "Wat een verontwaardiging. Alsof de Paus iets nieuws zei. Het was ook weer erg opvallend dat die verontwaardigden met name uit die hoek

* Marco Derks werkt als promovendus aan het Departement Filosofie en Religiewetenschap van de Universiteit Utrecht en doet onderzoek in het door NWO gesubsidieerde onderzoeksproject "Contested Privates: The Oppositional Pairing of Religion and Homosexuality in Contemporary Public Discourse in the Netherlands" (Vrije Universiteit Amsterdam en Universiteit Utrecht).

kwam die oorverdovend zwijgen als imams en overige – ook aan de weg timmerende – moslims uitspraken over homo's doen" (reaguursel van "La Vie En Rose" op Stift 2012). En wanneer Eberhard van der Laan bij *Knevel & Van den Brink* spreekt over geweld van Marokkaanse jongens tegen joden en homo's, merkt Jort Kelder op dat de EO-presentatoren hypocriet zijn. De EO is immers ook tegen homo's, aldus Kelder, en hij voegt eraan toe: "Je kunt wel de Marokkanen de schuld ervan [van homodiscriminatie; MD] geven, maar je kunt ook zeggen: wij zijn allemaal onderdeel van een christelijke cultuur die dat ook mogelijk heeft gemaakt" (Knevel & Van den Brink 2010). Uit deze twee citaten blijkt dus dat volgens sommigen vooral de islam een probleem heeft met homoseksualiteit, volgens anderen vooral het christendom. Weer anderen maakt het niet uit over welke religie je het hebt.

In dit artikel analyseer ik een specifieke casus: die van de zogeheten 'weigerambtenaar'. Naast dat het hier gaat om een politieke controverse, is het politiek gezien vooral een spannende casus als we politiek in bredere zin opvatten en kijken naar retoriek, strategieën, machtsdynamiek en identiteitspolitiek. Ik richt me dan ook niet op religie en homoseksualiteit als concrete praktijken, maar op *constructies* van religie en homoseksualiteit – op hoe het vlees woord wordt.

De centrale vraag in dit artikel is hoe religie en homoseksualiteit worden geconstrueerd in het publieke discours over 'de weigerambtenaar'. Om die vraag te beantwoorden zal ik in paragraaf 2 eerst laten zien hoe 'de weigerambtenaar' een politiek probleem werd. In paragraaf 3 laat ik vervolgens zien op welke manier in en rond het publieke personage van 'de weigerambtenaar' christendom en homoseksualiteit als oppositioneel worden geconstrueerd. In paragraaf 4 stel ik de vraag naar de rol van religie en homoseksualiteit opnieuw, maar nu richt ik mij niet op de constructie van 'de weigerambtenaar', maar op de huwelijksopvatting die in het publieke discours over 'de weigerambtenaar' naar voren komt. Het antwoord dat ik op die vraag geef heeft een meer theologisch en tentatief karakter.

2. De schepping van 'de weigerambtenaar'

Paarse en anti-paarse perikelen

Hoewel de openstelling van het huwelijk voor paren van gelijk geslacht geen prioriteit had voor Paars I (1994-1998) en er met name binnen de VVD zelfs heel wat bezwaren tegen leefden, werd een wetsvoorstel daartoe onder Paars II (1998-2002) betrekkelijk snel door de Eerste en Tweede Kamer aangenomen. Inmiddels geldt 'het homohuwelijk' als een van de belangrijkste wapenfeiten van Paars – zo noemt COC Nederland de openstelling van het huwelijk vijftien jaar na dato expliciet een overwinning van 'Paars' (COC 2016). Ook is 'Paars' een synoniem geworden voor 'seculier' – illustratief in dit verband is de aanduiding "Paars met de Bijbel" voor de overeenkomst die regeringspartijen VVD en PvdA met coalitiepartijen D66, ChristenUnie en SGP (oftewel de drie paarse partijen en twee christelijke partijen) bereikten in 2013.

Bij de behandeling van het wetsvoorstel stelde Staatssecretaris Job Cohen dat het principieel wenselijk en praktisch mogelijk was om rekening te houden met eventuele gewetensbezwaren onder trouwambtenaren, mits in iedere gemeente huwelijken tussen paren van gelijk geslacht gesloten konden worden (Eerste Kamer 2000). Zowel tijdens de behandeling van het wetsvoorstel als na de openstelling van het huwelijk werden er door diverse politieke partijen alsmede door COC Nederland kritische kanttekeningen geplaatst, maar de discussie brak pas in alle hevigheid los in het voorjaar van 2007. Toen trad er een nieuw kabinet aan van PvdA (die onderdeel geweest was van Paars I en II), CDA (dat na het achtjarige paarse intermezzo terug in de regering gekomen was) en de ChristenUnie (die nooit eerder deel had uitgemaakt van een regering). Begin februari van dat jaar verscheen het regeerakkoord met daarin, onder het kopje 'Bestuurlijke inrichting en wetgeving', een korte opmerking over de bescherming van de positie van de gewetensbezwaarde ambtenaar

(Ministerie van Algemene Zaken 2007, 37). Deze passage verschilde inhoudelijk niet of nauwelijks van de gangbare praktijk sinds de openstelling van het huwelijk, maar benadrukte dat er ruimte moest blijven voor gewetensbezwaarde trouwambtenaren.

Kort daarna, op Valentijnsdag, in een toespraak bij het Homomonument, werd op die passage kritiek geuit door niemand minder dan de eerder genoemde Job Cohen (Gasthuis 2007). Na de val van Paars II was hij burgemeester van Amsterdam geworden en op 1 april 2001 had hij als bijzonder ambtenaar van de burgerlijke stand opgetreden bij de sluiting van de eerste vier huwelijken van paren van gelijk geslacht. Hier uitte dus een prominent PvdA-politicus kritiek op een element in het regeerakkoord dat zijn eigen partij had gesloten – een element dat bovendien sterk leek op het beleid dat hij zes jaar eerder had voorgesteld. Ook diverse (andere) BN'ers uitten kritiek – zo startte Albert Verlinde begin maart een handtekeningenactie tegen de betreffende passage in het regeerakkoord (*Trouw* 2007). Op 1 april 2007 (exact zes jaar na de sluiting van de eerste huwelijken van paren van gelijk geslacht) ondertekenden diverse oppositiepartijen (D66, GroenLinks, SP en VVD) en regeringspartij PvdA een convenant met COC Nederland waarin ze toezegden een einde te zullen maken aan 'de weigerambtenaar' (*Volkscrant* 2007b). Het feit dat deze coalitiepartij zo snel afstand nam van wat zij in het regeerakkoord had vastgelegd, maakt het aannemelijk dat de passage uit de koker van het CDA en/of de ChristenUnie gekomen was. Een andere reden om dit te vermoeden is dat het onderwerp homoseksualiteit in de tussenliggende jaren voor nogal wat onrust gezorgd had in kerkelijk Nederland. De mogelijkheid binnen de in 2004 gevormde Protestantse Kerk in Nederland om (huwelijks)relaties van paren van gelijk geslacht te zegenen, was een van de redenen waarom een deel van de rechterflank van de Nederlandse Hervormde Kerk niet met de fusie meeging en de Hersteld Hervormde Kerk vormde (Bos 2010, 20-21). Ook binnen de kleine orthodox-gereformeerde kerken hadden zich in de tussenjaren diverse hevige discussies voorgedaan, al was een eventuele zegening van relaties van paren van gelijk geslacht daar niet aan de orde (Derks, Vos en Tromp 2014, 47-48).

'De weigerambtenaar': what's in a name?

De hierboven besproken gebeurtenissen in het voorjaar van 2007 kregen veel publiciteit en een politieke controverse was geboren. Wat daaraan in belangrijke mate bijdroeg was het succes van de term 'weigerambtenaar', die in 2007 werd gemunt. Tot dan toe hadden de meeste politici, journalisten en opiniemakers vooral gesproken van 'gewetensbezwaarde (trouw)ambtenaren'. Zo compact mogelijk formuleren is belangrijk voor politici (zeker in korte interviews met journalisten) en voor journalisten (zeker in krantenkoppen). In 2003 gebruikte een *Trouw*-journalist 'weigerachtige ambtenaar' in de kop van een nieuwsitem (*Trouw* 2003) en in 2004 sprak een redacteur van de *Gay Krant* over "weigeringsambtenaar" (Van Esch 2004). Uiteindelijk kwam een *Volkscrant*-journalist in maart 2007 met de nog compactere term 'weigerambtenaar' op de proppen (*De Volkscrant* 2007a).³ De term sloeg aan en werd direct veelvuldig gebruikt door andere journalisten en opiniemakers.

In 2011, toen het onderwerp door de PVV opnieuw prominent op de politieke agenda belandde, schreef het Tweede Kamerlid Elmer Dijkgraaf (SGP) een column in de *NRC* over een fictieve 'weigerkok' (Dijkgraaf 2011).⁴ Het feit dat hij daarin kon parodiëren op de 'weigerambtenaar' zonder die laatste term te gebruiken laat zien hoe sterk de term inmiddels ingeburgerd geraakt was. Kort daarna verkozen bezoekers van het Onze Taal-congres de term 'weigerambtenaar' tot Woord van het Jaar (Onze Taal 2011).

De kracht van deze term is dat hij (net als 'weigerachtige ambtenaar' en 'weigeringsambtenaar') direct associaties oproept met religie, homoseksualiteit en huwelijk zonder daar expliciet aan te refereren. Dat wordt bevestigd door het feit dat media als de NOS meer recent de woorden 'weigerbakker' (NOS 2014) en 'weigerbedrijf' (NOS 2016) gebruikten in de koppen boven nieuwsitems: het eerstgenoemde item ging over een

christelijke bakker uit de Amerikaanse staat Oregon die weigerde een bruidstaart te maken voor een lesbisch stel; het item in 2016 betrof een christelijk bedrijf in Drachten dat een homoseksuele student een stageplek geweigerd had.⁵

Dit alles laat volgens mij twee dingen zien. In de eerste plaats roept het gebruik van het voorvoegsel 'weiger' in veel gevallen direct de associatie op met de weigering van een homo door een christen. In de tweede plaats draagt het veelvuldige gebruik van de *algemene* term 'weigerambtenaar' voor een *specifiek* fenomeen bij aan het idee dat we hier met een serieus probleem te maken hebben.

De constructie van 'de weigerambtenaar'

Hoe breed de gewetensbezwaarde ambtenaar als een probleem werd gezien onder de Nederlandse bevolking is lastig te zeggen. Wel kan worden gesteld dat het onderwerp de politieke en publieke gemoederen jarenlang (met name tussen 2007 en 2014) heeft beziggehouden, wat onder andere te zien is in de aandacht die het onderwerp in de media gekregen heeft.⁶

Wanneer ik betoog dat 'de weigerambtenaar' als een politiek of zelfs een maatschappelijk probleem werd voorgesteld, heb ik het niet over een verschijnsel dat intrinsiek schadelijk is, maar een over fenomeen dat als een urgent probleem wordt gedefinieerd en geëvalueerd in de publieke arena (cf. Hilgartner en Bosk 1988, 53-54). Hoewel vooral de tegenstanders er belang bij hadden dat de gewetensbezwaarde ambtenaar als een maatschappelijk probleem gezien werd, is het van belang om twee dingen te verhelderen en te benadrukken. In de eerste plaats is de constructie van dit maatschappelijke probleem niet alleen het effect van de bijdrage die tegenstanders van 'de weigerambtenaar' leverden aan het publieke discours, maar evenzeer van de bijdrage van zijn medestanders – denk bijvoorbeeld aan de hierboven besproken passage in het regeerakkoord of meer algemeen aan het feit dat de gewetensbezwaren van de betreffende ambtenaren blijkbaar primair opspeelden ten aanzien van 'het homohuwelijk'. In de tweede plaats bedoel ik met het gebruik van de term 'constructie' niet dat dit alleen het effect is van strategisch handelende actoren die dit effect beogen. Dit is evenzeer van toepassing op wat ik in de volgende paragraaf zal betogen ten aanzien van de 'constructie' of 'creatie' van een tegenstelling tussen christendom en homoseksualiteit.

3. De christelijke 'weigerambtenaar' versus het homoseksuele bruidspaar

'De weigerambtenaar' als cultureel personage

'De weigerambtenaar' is niet alleen een begrip geworden, maar ook een cultureel personage. Hoewel mensen mogelijk positieve associaties hebben bij een 'trouwambtenaar' is het algemene beeld van een ambtenaar niet heel positief: een starre bureaucraat met een negen-tot-vijf-mentaliteit die bijvoorbeeld om pietluttige redenen weigert een bouwvergunning af te geven. Ambtenaren zijn sowieso weigerachtige types, zo grapt sommigen, dus eigenlijk is het woord 'weigerambtenaar' een pleonasme (bijv. Hoogland 2011). Het algemene beeld van 'de weigerambtenaar' in kranten, in tijdschriften, op websites en in tv-programma's is dat van een stugge, gereformeerde man van boven de vijftig, met een diepe afkeer van homo's, die homostellen afwijst op de mooiste dag van hun leven.

De constructie van dit personage bevestigde en versterkte een bepaalde vorm van tegenstelling tussen christenen en homo's. Een goed voorbeeld is een sketch van het satirische AVRO-televisieprogramma *Koefnoen*, uitgezonden op 10 maart 2007. Voordat de trouwambtenaar de trouwzaal inkomt foetert hij op zijn vrouwelijke leidinggevende (Annemarie), omdat zij hem dwingt in te vallen voor een vrouwelijke collega (Joke). Tijdens zijn toespraak voor het huwelijkspaar spreekt hij ook laatdunkend over deze collega, met wie het stel het voorgesprek had gevoerd. Vrouwenhaat en homohaat gaan hand in hand in dit personage. Onder zijn openhangende toga draagt hij een driedelig zwart kostuum, dat past bij

Dit is een pre-print versie van: Marco Derks, "Een smet op de mooiste dag van je leven: de controverse van de weigerambtenaar." *Religie & Samenleving* 11, no. 2 (2016), 101-121 (special issue "God, seks en politiek").

het (deels stereotype) beeld van een bevindelijk-gereformeerde man van boven de vijftig. Met zijn uitspraak "De He(e)re zij dank" wordt voor de kijker duidelijk dat de man christelijk is – en voor de meer ingevoerde kijker dat hij gereformeerd is: hij zegt namelijk "He(e)re" en niet "Heer". De toespraak die hij vervolgens aan de hand van de aantekeningen van Joke houdt, heeft wat weg van een bevindelijk-gereformeerde donderpreek.⁷ Zijn (Groningse?) accent tekent hem als iemand 'uit de provincie', oftewel iemand van buiten de stedelijke beschaving, waartoe het typisch Amsterdamse homostel duidelijk wel behoort.

De weigerambtenaar bij *Koefnoen*

Anders dan wellicht te verwachten was, bevat zijn speech geen enkel Bijbelcitaat of enige andere expliciet religieuze verwijzing (behalve het zojuist genoemde "De He(e)re zij dank"). Wel oreert hij in platte bewoordingen over de vraag waarom het huwelijk een relatie is tussen een man en een vrouw, en drukt hij op allerlei manieren zijn afkeer van mannelijke homoseksualiteit uit: "Jullie hebben elkaar leren kennen op de zelfverdedigingscursus. Hoe gaat zoiets? Ik stel me zo voor op een dag loopt de training uit op fist-fucken...en toen zijn jullie aan de praat geraakt" ("Homohuwelijk" 2009).

Nu is dit natuurlijk een parodie – niet alleen op de gewetensbezwaarde ambtenaar, maar evenzeer op de stereotype uitgebeelde homo's. Toch is het door *Koefnoen* geschetste beeld geen uitzondering. Ook in allerlei columns, opiniebijdragen, tweets en online reaguursels werd 'de weigerambtenaar' als 'homofob' afgeschilderd. Zo schreef de Remonstrantse predikant Tom Mikkers: "[E]en weigerambtenaar uit Staphorst die het geweten erbij haalt om zijn afkeer van homoseksualiteit te maskeren, werkt op mijn lachspieren" (Mikkers 2011). "[N]ee, 't is zinloos deze christenen uit te leggen dat homoseksualiteit geen keuze is maar 'n door natuurlijke variatie bepaalde geaardheid waarmee je zo uit de baarmoeder floept," schreef *Metro*-columniste Annelies van der Veer in 2011, en in een column drie jaar later: "Houd je niet van homo's, word dan geen trouwambtenaar" (Van der Veer 2014).

Het punt dat ik hier wil maken is niet dat er van afkeer van homoseksualiteit onder gewetensbezwaarde ambtenaren geen enkele sprake kan zijn. Ik constateer slechts dat sommige critici een dergelijke afkeer bij gewetensbezwaarde ambtenaren veronderstellen en (lijken te) beschouwen als de belangrijkste aannemelijke verklaring voor het feit dat de betreffende ambtenaren niet betrokken wilden zijn bij de voltrekking van huwelijken tussen paren van gelijk geslacht. Kortom, in deze verbeelding en retoriek komen de bezwaren van 'de weigerambtenaar' niet voort uit gewetensbezwaren (die men als nobel zou kunnen beschouwen) maar uit (verwerpelijke) 'homofobie'.

"Een ambtenaar moet gewoon de wet uitvoeren"

De meeste politici richtten zich niet expliciet op de mogelijke motieven van gewetensbezwaarde ambtenaren, maar benadrukten dat ambtenaren gewoon de wet moesten uitvoeren. Zo stelden Ineke van Gent (Tweede Kamerlid GroenLinks), Henk Krol (toenmalig hoofdredacteur *Gay Krant*) en Vera Bergkamp (toenmalig voorzitter COC Nederland) in een gezamenlijk opiniestuk in *De Volkskrant*:

"Als je niet bereid bent je aan de wet te houden en dus iedereen die dat mag te trouwen, dan ben je op een andere positie in de gemeente beter op je plek. Het is niet aan ambtenaren te bepalen wie er wel en wie er niet samen in het huwelijksbootje mogen stappen. Want waar zal dat eindigen? Mag een islamitische ambtenaar weigeren een moslim en een atheïst te huwen? Mag een vegetariër vleeseters weigeren? Mag straks een ambtenaar van de burgerlijke stand weigeren het kind van twee lesbische vrouwen in te schrijven op de geboorteakte?" (Van Gent, Krol & Bergkamp 2011)⁸

De eis dat iedere individuele ambtenaar de wet moet uitvoeren hangt samen met het feit dat het weigeren door 'de weigerambtenaar' werd *geframed* als een vorm van discriminatie van homo's als persoon. Gewetensbezwaarde ambtenaren en hun medestanders antwoordden daarop dat juist zij, als christenen, gediscrimineerd werden. Dat verwijt adresseerden zij nogal eens aan het COC of 'de homobeweging', ook wanneer zij in debat waren met politici (zie bijv. Teus Kool in debat met Ineke van Gent in "Pauw & Witteman" 2011). Daarmee spitste het debat zich toe op de vraag wie hier nu de verdrukte minderheid was: homoseksuelen of (orthodoxe/behoudende) christenen?

De campagne van COC Nederland tegen 'de weigerambtenaar' stond in schril contrast met de relatieve onzichtbaarheid en ongeorganiseerdheid van gewetensbezwaarde ambtenaren – pas in 2011 was er sprake van enige zichtbare mobilisatie van gewetensbezwaarde ambtenaren, toen de reformatorische vakbond RMU het voor hen opnam (zie bijv. De Vijfde Dag 2011). Sommigen concludeerden daarom dat COC Nederland, die de uiteindelijke 'afschaffing van de weigerambtenaar' in 2014 als een wapenfeit vierde (COC 2014), van een mug (of een grijze muis) een olifant had gemaakt.

Identificaties en tegenstellingen

Voortbordurend op bovenstaande analyse denk ik dat er op twee manieren een tegenstelling werd gecreëerd tussen christendom en homoseksualiteit – of specifieker: tussen een christelijke 'weigerambtenaar' en een homoseksueel bruidspaar. In de eerste plaats lijkt vooral onder tegenstanders van 'de weigerambtenaar' het beeld te bestaan dat tegenstanders van 'het homohuwelijk' c.q. medestanders van 'de weigerambtenaar' zelf niet homoseksueel zijn, terwijl met name onder medestanders van 'de weigerambtenaar' het beeld bestaat dat 'ware' christenen per definitie niet als trouwambtenaar zouden kunnen meewerken aan de voltrekking van een 'homohuwelijk'. Dat betekent dat de visie op het huwelijk een graadmeter is voor christelijke en homoseksuele 'orthodoxie' en dat deze twee 'orthodoxieën' diametraal tegenover elkaar staan.⁹

In de tweede plaats lijkt te worden verondersteld dat alle trouwlustige paren van gelijk geslacht homoseksueel zijn en dat alle 'weigerambtenaren' christelijk zijn. Dit klinkt wellicht wat scholastiek – en dat is het ook – dus om duidelijk te maken dat dit een *constructie* is, heb ik wat meer woorden nodig. Om met het eerste deel te beginnen: het idee dat iedereen die trouwt met iemand van hetzelfde geslacht *homoseksueel* is, werd op allerlei manieren bevestigd. Allereerst doordat homo-organisaties (met name de *Gay Krant* en in een later stadium ook COC Nederland) een prominente rol hadden gespeeld in de openstelling van het huwelijk voor paren van gelijk geslacht in de jaren negentig. Daarnaast door het veelvuldig gebruik van termen als 'homohuwelijk' (een term die overigens vermeden werd door *Gay Krant* en COC) en 'homoparen' (ook door gewetensbezwaarde ambtenaren) in en buiten het publieke discours over de 'weigerambtenaar'. En ten slotte doordat de tegenstanders van de

gewetensbezwaarde ambtenaar de laatste als 'homofob' afschilderden. Juridisch is de seksuele oriëntatie echter irrelevant en feitelijk is het mogelijk dat iemand die trouwt met een partner van hetzelfde geslacht zich niet als homo of lesbisch identificeert – men kan zich evengoed als biseksueel, heteroseksueel, genderqueer of aseksueel identificeren of zich in het geheel niet interesseren voor dergelijke zelfidentificaties.

Naast het beeld dat alle trouwlustige paren van gelijk geslacht homoseksueel zijn ontstond ook de indruk dat (gewetens)bezwaren tegen betrokkenheid bij de sluiting van huwelijken tussen paren van gelijk geslacht alleen onder *christelijke* trouwambtenaren zouden voorkomen. Deze vooronderstelling klinkt door in de uitingen van zowel tegenstanders als medestanders van de gewetensbezwaarde ambtenaar. Zo sprak *Metro*-columniste Annelies van der Veer met een zeker dedain over "deze christenen" (Van der Veer 2011), terwijl een gewetensbezwaarde ambtenaar impliceerde dat gewetensbezwaarde ambtenaren vooral SGP-stemmers bedienen (Bosman 2011). Het is echter mogelijk dat er ook niet-christelijke trouwambtenaren zijn die de huwelijksluiting van twee mannen of twee vrouwen liever aan een collega overlaten (vanwege religieuze overtuigingen anders dan de christelijke, vanwege niet-religieuze gewetensbezwaren of vanwege een vorm van afkeer jegens homoseksualiteit). Dat zulke ambtenaren niet in beeld kwamen, is mede het *effect* van het feit dat de focus primair op *christelijke* 'weigerambtenaren' lag.

Conclusie

In deze paragraaf heb ik laten zien dat er tegenstanders van 'de weigerambtenaar' waren die aan deze ambtenaar een afkeer jegens (mannelijke) homoseksualiteit toeschreven. Ook heb ik laten zien dat er tegenstanders waren die benadrukten dat ambtenaren gewoon de wet moesten uitvoeren. Doordat veel tegenstanders en medestanders van 'de weigerambtenaar' de visie op het huwelijk als graadmeter hanteerden voor respectievelijk waarachtig homo zijn en waarachtig christen zijn, en doordat velen ervan uitgingen dat iedereen die trouwt met iemand van hetzelfde geslacht *homoseksueel* is en dat alle gewetensbezwaarde ambtenaren (orthodoxe of behoudende) *christenen* zijn, ontstond er dus een tegenstelling tussen homo's (als sociale groep) en christenen (als sociale groep).

Maar naast deze retorische tegenstellingen tussen homoseksuelen en christenen zien we hier nog een ander soort tegenstelling of spanning: in de beeldvorming over 'de weigerambtenaar', waaraan zowel tegenstanders als medestanders van 'de weigerambtenaar' bijdroegen, werd de indruk gewekt dat de enig denkbare *mismatch* tussen een trouwlustig koppel en een ambtenaar van de burgerlijke stand die tussen een homostel en een 'weigerambtenaar' was. Bij die indruk plaats ik enkele kanttekeningen in de volgende en laatste paragraaf.

4. Huwelijksymboliek

Bijzondere ambtenaren

Hoewel het adagium 'gewoon de wet uitvoeren' veelvuldig klonk uit het kamp van de tegenstanders van 'de weigerambtenaar', was er één ding waar zowel veel voorstanders als veel tegenstanders het over eens leken te zijn, namelijk dat trouwambtenaren juist *meer* moeten doen dan 'gewoon de wet uitvoeren'.

Het enige dat het Burgerlijk Wetboek voorschrijft ten aanzien van de sluiting van het (burgerlijk) huwelijk is dat de aanstaande echtgenoten ten overstaan van de ambtenaar van de burgerlijke stand moeten verklaren dat zij elkander aannemen tot echtgenoten, en dat de ambtenaar daarvan een akte opmaakt (BW 1:67). In de praktijk wordt er meer verwacht van een trouwambtenaar en die praktijk bestaat al meer dan een halve eeuw. In 1939 gaf een trouwambtenaar een boekje uit met toespraken die hij had gehouden bij huwelijksluitingen. In het voorwoord schrijft hij dat als een ambtenaar

Dit is een pre-print versie van: Marco Derks, "Een smet op de mooiste dag van je leven: de controverse van de weigerambtenaar." *Religie & Samenleving* 11, no. 2 (2016), 101-121 (special issue "God, seks en politiek").

"de voltrekking van het burgerlijk huwelijk boven een star ambtelijke sfeer [wil] verheffen en in de wijze, waarop hij het bruidspaar toespreekt de nodige frisheid en het vereiste enthousiasme [wil] bewaren, [...] hij zijn denkbeelden over hetzelfde thema in voortdurende wisselingen [zal] moeten behandelen." (Pfeiffer 1951, 13)

Een kleurrijk palet van bruidsparen passeert de revue in dit boekje met voor elk een passend praatje. Bij het huwelijk van een predikant en diens aanstaande echtgenote zei de trouwambtenaar te beseffen dat het huwelijk daarna zou worden ingezegend (wat in die tijd voor het merendeel van de huwelijken het geval was). "Evenwel," zo vervolgde hij,

"acht ik de dag van het huwelijk van zulk een bijzondere betekenis, dat de herinnering daaraan van werkelijke waarde moge zijn, waarom ik steeds tracht – tenzij het bruidspaar nadrukkelijk uitsluitend om het verrichten van de wettelijk voorgeschreven formaliteiten heeft verzocht – ook aan de voltrekking van het burgerlijk huwelijk een sfeer te geven, die zich aanpast bij de ernst van een zo ingrijpende levensgebeurtenis." (Pfeiffer 1951, 13)

In het hoofdstuk met als titel "Twee vegetariërs" lezen we hoe volgens de ambtenaar het vegetaristische "levensideaal" van het bruidspaar goed past bij de kern van het huwelijk:

"Te leren, hoe gij een ander mens waarlijk lief moet hebben, dat is de voornaamste les van het huwelijk. Nu vormt de liefde (...) het richtsnoer van uw leven, gij strekt het zelfs uit tot de dieren, wier leven gij évenzeer eerbiedigt als dat van de mensen." (Pfeiffer 1951, 51)¹⁰

Wat deze ambtenaar doet – en daarin was en is hij geen uitzondering – is het huwelijk een bepaalde betekenis geven dan wel een bepaalde betekenis van het huwelijk belichten die aansluit bij de levensvisie van het bruidspaar. Door de ontkerkelijking in de tweede helft van de twintigste eeuw groeide de behoefte aan meer ceremonieel tijdens de sluiting van het burgerlijk huwelijk. Daarom stond de overheid in 1990 toe dat gemeenten zogeheten bijzondere ambtenaren van de burgerlijke stand aanstelden (Dorp & Oosthoek 2010, 10). Deze 'ambtenaren' zijn niet in loondienst van de gemeente. Soms staan ze vermeld op de website van de gemeente, maar velen bieden hun diensten ook aan via een eigen website.¹¹

Wat 'iedereen' wil

Trouwlustigen kunnen dus meer dan vroeger een ambtenaar zoeken die bij hen past. In de discussies over 'de weigerambtenaar' werd duidelijk dat zowel voor- als tegenstanders van 'de weigerambtenaar' deze traditie waarden. De voorstanders brachten deze traditie in als argument voor de bescherming van de positie van de gewetensbezwaarde ambtenaar. Dat ook tegenstanders van 'de weigerambtenaar' hier waarde aan hechten werd vooral duidelijk toen Arie Slob (ChristenUnie) eind 2011 voorstelde om de sluiting van het burgerlijk huwelijk om te vormen tot een puur administratieve handeling.¹² Hij kreeg echter weinig bijval van zijn collega's (waarbij ook meegespeeld zal hebben dat het een journalist van het *Reformatorisch Dagblad* was die hun om een reactie vroeg). Volgens Ineke van Gent (GroenLinks) zou hiermee de keuzevrijheid van mensen aangetast worden en Alexander Pechtold (D66) reageerde:

"Dit is dus helemaal niets nieuws. Natuurlijk mag de sobere variant een optie blijven, maar hij moet niet de standaard worden. Zeker niet als het is ingegeven door de wens om de positie van weigerambtenaren te beschermen. Dit is echt een voorstel uit de categorie: Wij geen feestje, dan jullie ook niet."

Ook twee parlementariërs die de gewetensbezwaarde ambtenaar wilden beschermen plaatsten kanttekeningen. Volgens Madeleine van Toorenburg (CDA) is een ceremonieel huwelijk het uitgangspunt en is de zakelijke variant een tweede mogelijkheid. "Los daarvan is een huwelijk voor het CDA per definitie meer dan een administratieve handeling, ongeacht waar het wordt voltrokken." Kees van der Staaij (SGP) stond open voor het idee, maar waarschuwde tegen "de verdere verzakelijking van het huwelijk" (*Reformatorisch Dagblad* 2011).

De NRC vroeg aan wat jonge stelletjes – opmerkelijk genoeg allemaal ‘heterostelletjes’ – wat zij van het voorstel van Slob vonden. Het beeld dat ze er blijkbaar bij hadden was het ondertekenen van een formulier aan een troosteloze balie van een stadskantoor. Ook hier krijgt Slob's voorstel geen bijval. "Tradities als het huwelijk, ook het burgerlijk huwelijk, moeten we koesteren," zegt ene Van Binsbergen. Over een andere dertiger met trouwplannen schrijft de journaliste: "Omdat zij en haar vriend niet gelovig zijn, is juist de ceremonie rond het burgerlijk huwelijk belangrijk." Maar vooral interessant is de reactie van trouwambtenaar Josine den Burger:

[Zij] windt zich ver-schrik-ke-lijk op over het voorstel van Slob. "Ik kan wel zeggen: mensen met rode sokken trouw ik liever niet. Dat kán toch niet?" Zij sloot meer dan duizend huwelijken. Iedereen vult de ceremonie zelf in, maar voor iedereen is het speciaal. "Waar dromen kleine meisjes van? Ze dromen dat ze binnenkomen in die prachtige jurk, aan de arm van hun vader. Ze dromen echt niet van het zetten van een handtekening aan de balie." Zij ziet zichzelf behalve als trouwambtenaar ook een beetje als entertainer. Met haar achtergrond als professioneel zangeres weet ze hoe ze het publiek kan bespelen. "Dat willen mensen op zo'n moment ook graag."

Tegen de homostellen die ze trouwde, zegt ze altijd: jullie zijn zo bijzonder. "Juist zij hebben vaak een gevecht achter de rug, met de omgeving, met ouders, soms ook met zichzelf. Als ze daar dan staan, zijn ze zo oneindig gelukkig."

Zonder ceremonie zou het burgerlijk huwelijk kaal en akelig worden, denkt Josine den Burger. "Natuurlijk kan je zelf iets extra's doen. Maar het burgerlijk huwelijk is de essentie. Dat is verplicht" (Kamerma 2011).

Opvallend is hoe al deze mensen reageren in algemene termen: wat "we allemaal" zouden willen, waar alle "kleine meisjes" van dromen. Ook wordt duidelijk dat het huwelijk voor velen meer is dan een contract waarmee men bepaalde rechten verkrijgt – het heeft een symbolische waarde die ceremonieel benadrukt wordt. De trouwambtenaar vervult de rol van de predikant of priester, voor velen iets uit een ver verleden. Maar wat symboliseert het huwelijk nu eigenlijk? En wie bepaalt dat? De overheid lijkt dat open te laten en geeft ruimte aan (buitengewone) ambtenaren van de burgerlijke stand om een persoonlijke toespraak te houden, muziek te laten spelen die door het stel is uitgekozen, en gedichten voor te dragen over huwelijk en liefde en wat dies meer zij. Veel (niet alle) trouwambtenaren dragen tijdens de huwelijksluiting een zwarte toga, een ambtsgewaad dat traditioneel ook door veel (met name hervormde) predikanten gedragen werd. Het kerkelijke ambt verwijst naar een goddelijke orde, maar waarnaar verwijst het ambt van de trouwambtenaar? Waar staat deze ambtenaar ten opzichte van de Staat en haar burgers? Deze vragen doen er temeer toe aangezien de trouwambtenaar naast de juridische formaliteiten ook allerlei ceremoniële handelingen verricht zonder zichtbare verandering van rol, ruimte en kleding. Ook zijn deze vragen van belang aangezien een groot deel van de samenleving er belang aan lijkt te hechten dat dit alles gebeurt in de context van de sluiting van het *burgerlijk* huwelijk. Het blijft enigszins gissen naar het hoe en waarom, temeer omdat voor het formuleren van een antwoord op deze vragen een ander soort (meer empirisch) onderzoek nodig is dan de discoursanalyse die ik in dit artikel heb gepresenteerd.

De bevestiging van het huwelijk

Wat ik tot nu toe in deze paragraaf heb laten zien betreft zowel huwelijken tussen paren van verschillend geslacht als huwelijken tussen paren van gelijk geslacht. Maar laten we terugkeren tot dit laatste 'type', dat centraal stond in de discussies over 'de weigerambtenaar'. Ik wees al op de eigenaardige afwezigheid van stellen van gelijk geslacht in het aangehaalde NRC-artikel. Laat ik er een persoonlijke anekdote aan toevoegen. Begin 2014 was ik getuige (niet in formele zin) van een huwelijksluiting, waarbij de trouwambtenaar na het jawoord

van de beide heren zei: "Dan verklaar ik jullie nu... ja, hoe zeg je dat eigenlijk bij twee mannen...? Nou ja, jullie zijn bij dezen getrouwd." Was dit een van zijn vaste grapjes en ontging mij dat omdat ik geen gevoel heb voor een dergelijke ambtenarenhumor? Zo niet, dan vraag ik me af hoe het kan dat deze ambtenaar, die nota bene in zijn toespraak had laten doorschemeren zelf ook getrouwd en van de herenliefde te zijn, dertien jaar na de openstelling van het huwelijk nog steeds niet wist hoe hij de ceremonie moest vormgeven rond de sluiting van het huwelijk tussen twee mannen. Zou het huwelijk dan nog steeds een primair 'heteroseksueel' instituut zijn?

Laat ik eindigen met een suggestie. In een artikel in het *Reformatorisch Dagblad* in 2013 komt Bas de Gaay Fortman aan het woord. Hij is emeritus-hoogleraar politieke economie en mensenrechten aan de Universiteit Utrecht en voormalig parlementariër en senator voor de Politieke Partij Radikalen in de jaren zeventig en tachtig. Toen in 1998 onder Paars II het wetsvoorstel voor openstelling van het huwelijk werd gepresenteerd, vroeg hij zich af of dit niet tegen de aard van het huwelijk inging. "Ik dacht toen: Moet dit nu? Ik was opgegroeid met de vanzelfsprekendheid dat het huwelijk iets is van mannen en vrouwen." Wat hem uiteindelijk overtuigde was, zo schrijft de journalist, "de 'bewustwording' wat mensen met deze geaardheid in het verleden is aangedaan en dat zij het huwelijk als een 'erkenning' nodig hebben. 'Homoseksuelen hielden hun geaardheid steeds minder verborgen. Ze hadden veel geleden onder een negatieve bejegening'." (Van Vlastuin 2013) Dat lijkt ook de hierboven aangehaalde trouwambtenaar Den Burger te zeggen over de homostellen die ze trouwde. In deze visie is het huwelijk niet een specifieke relatie tussen twee personen, maar, wanneer het een huwelijk tussen twee (*homoseksuele*) mensen van gelijk geslacht betreft, een compensatie voor hun lijden en een erkenning van hun seksuele identiteit. Misschien is het huwelijk wel het ultieme middel geworden om homoseksuele burgers het gevoel te geven dat ze werkelijk 'kunnen zijn wie ze zijn'.

5. Conclusie

Diverse gebeurtenissen in het voorjaar van 2007 leidden ertoe dat de gewetensbezwaarde trouwambtenaar een politiek probleem werd en werd voorgesteld als een maatschappelijk probleem. Het veelvuldige gebruik van de term 'weigerambtenaar' versterkte dit. Het idee dat alle gewetensbezwaarde ambtenaren christen waren, het veelvuldige gebruik van termen als 'homohuwelijk' en de daarin meekomende vooronderstelling dat alle bruidsparen van gelijk geslacht homoseksueel zijn, het idee dat ware christenen tegen 'het homohuwelijk' zijn, het idee dat zichzelf respecterende homo's en lesbo's voorstanders van 'het homohuwelijk' en tegenstanders van 'de weigerambtenaar' zijn – dit alles had als resultaat dat er een tegenstelling ontstond tussen rechtgeaarde homoseksuelen en rechtzinnige christenen. Met name in de reacties op het voorstel van Arie Slob om de huwelijkssluiting tot een zakelijke formaliteit te reduceren werd zichtbaar hoe zowel voor- als tegenstanders van 'de weigerambtenaar' waarde hechtten aan de ceremoniële rol van de trouwambtenaar en de symbolische betekenis van het huwelijk.

Noten

¹ Dit onderzoek werd mogelijk gemaakt door financiering van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Dit artikel vertoont enige gelijkenissen met een uitgebreider Engelstalig artikel dat ter publicatie is aangeboden aan een internationaal academisch tijdschrift.

² Ik gebruik de begrippen 'religies' en 'aanhangers' als enigszins globale en onnauwkeurige aanduidingen (en plaats ze daarom tussen hoge komma's), om daarmee aan te sluiten bij het publieke discours waarin deze en allerlei verwante termen gebezigd worden. Wetenschappelijk gezien ligt het veel gecompliceerder, maar daar kan ik hier niet uitvoerig op in gaan. Laat ik slechts zeggen dat 'religie' een modern concept is dat nogal eens impliciet protestants ingevuld wordt en dat mede om die reden door sommige islamologen vermeden wordt als aanduiding van de islam (die men niet als een religie maar als een cultuur beschouwt). Achter het begrip 'aanhangers' gaan verschillende concepten schuil, zoals lidmaatschap, *religious belonging* en geloof.

³ Eigenlijk werd de term al in 2001 gebruikt (Bosma 2001), maar pas toen de genoemde *Volkskrant*-journalist de term (opnieuw) gebruikte op een moment dat het een politieke kwestie was, sloeg de term aan.

⁴ Op 25 oktober 2011 twitterde Geert Wilders: "Iedere ambtenaar dient iedereen te trouwen: heterosexueel of homosexueel. PVV-fractie wil via wetwijziging af van weigerambtenaar." Het effect van deze tweet werd aardig verwoord in een opiniebijdrage van de Groningse PvdA-burgermeester Peter Rehwinkel: "Door de even compleet onverwachte als overrompelende steun van de PVV-fractie voor de motie van het GroenLinks-Kamerlid Ineke van Gent is in de Tweede Kamer nu een meerderheid ontstaan die af wil van ambtenaren die weigeren een huwelijk tussen twee mensen van gelijk geslacht af te sluiten" (Rehwinkel 2011).

⁵ Een uitzondering hierop vormt de term 'weigerschool'. Hoewel er veel debatten gevoerd zijn over de vraag of religieuze scholen het recht hebben om lesbische, homosexuele of biseksuele docenten en leerlingen te weigeren (de zogeheten 'enkele-feit-constructie'), is de term 'weigerschool' slechts sporadisch hiervoor gebruikt (bijvoorbeeld in *Zij aan zij* 2009). In 2011 werd de term gebruikt in diverse nieuwsberichten over het voornemen van een school om geen allochtone leerlingen meer aan te nemen (o.a. *Trouw* 2011) en in 2013 werd door de Start Foundation een "Meldpunt Anti-weigerscholen" opgericht waar men klachten kan indienen wanneer autistische leerlingen worden geweigerd bij een vervolopleiding (<http://www.startfoundation.nl/autisme>).

⁶ Mochten getallen u aanspreken dan kan ik ter indicatie zeggen dat volgens database LexisNexis de term 'weigerambtenaar' tussen 2007 en 2016 in ca. 1.000 kranten- en magazineartikelen werd gebruikt, en de uitdrukking 'gewetensbezwaarde ambtenaar' in ca. 200 artikelen tussen 2000 en 2016 (vooral vanaf 2007 en met name in het ND en het RD).

⁷ We hebben hier (evenals in het bredere publieke discours over 'de weigerambtenaar') te maken met verschillende bloedgroepen binnen het Nederlandse christendom. Sommige woorden of beelden leggen een verbinding met orthodox-gereformeerden, met name de *bevindelijk*-gereformeerden of 'reformatorischen' (te vinden in o.a. de Gereformeerde Gemeenten, de Hersteld Hervormde Kerk, de Gereformeerde Bond binnen de Protestantse Kerk, en de rechterflank van de Christelijke Gereformeerde Kerken). De opmerking van een gewetensbezwaarde ambtenaar die zei dat, wanneer er voor gewetensbezwaarde ambtenaren geen ruimte meer zou zijn, een 'SGP-stel' geen geschikte trouwambtenaar meer zou kunnen vinden (Bosman 2011), impliceert dat gewetensbezwaarde ambtenaren vooral in reformatorische hoek te vinden zijn. Tegelijkertijd is het de vraag in hoeverre de makers en de kijkers van *Koefnoen* (evenals andere participanten in het bredere publieke discours over 'de weigerambtenaar') bekend zijn met de verschillen tussen christelijke stromingen. Het lijkt erop dat veel tegenstanders van 'de weigerambtenaar' spraken over (een specifieke groep) 'christenen'.

⁸ Hun oproep was vooral gericht op de VVD, die weliswaar tegen gewetensbezwaarde ambtenaren was, maar die weigerde de motie van GroenLinks te steunen, omdat het minderheidskabinet van VVD en CDA (met gedoogpartner PVV) anders de noodzakelijke steun van de SGP in de Eerste Kamer zou kunnen verliezen. Dus sloten ze hun open brief af met deze oproep aan de VVD: "Weiger weigerambtenaren en maak er geen gebed zonder end van met als voorganger de SGP" (Van Gent, Krol en Bergkamp 2011).

⁹ Hoewel ik hier dus over 'christenen' spreek, dient hier opnieuw in acht genomen te worden wat ik ter nuancerings/complicering in noot 7 schrijf.

¹⁰ Mijn keuze om juist uit Pfeiffers speech voor twee vegetariërs te citeren is inhoudelijk gezien vrij willekeurig, maar creëert een interessante connectie met de eerder aangehaalde column van Elmert Dijkgraaf (2011) en de eveneens eerder aangehaalde opiniebijdrage van Ineke van Gent, Henk Rol en Vera Bergkamp (2011): in beide bijdragen wordt vegetarisme als voorbeeld genoemd.

¹¹ Hoeveel ambtenaren van de burgerlijke stand er in totaal in Nederland zijn (en hoeveel daarvan *buitengewone* ambtenaren van de burgerlijke stand zijn) is niet bekend bij de Vereniging van Nederlandse Gemeenten noch bij de Nederlandse Vereniging voor Burgerzaken.

¹² In de maanden daaraan voorafgaand hadden diverse christelijke theologen opiniebijdragen geschreven waarin vergelijkbare voorstellen gedaan werden of die in ieder geval een deels vergelijkbaar punt aansneden (Derks 2011; Mikkers 2011; Ten Berge 2011; Ganzevoort 2011).

Literatuur

Berge, Gied ten (2011),

Geen ja-woord meer op het stadhuis, in: *Trouw* 12 november 2011 (geraadpleegd via <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/3030066/2011/11/12/Geen-ja-woord-meer-op-het-stadhuis.dhtml>).

Bos, David (2010),

De aard, de daad en het woord: een halve eeuw opinie- en besluitvorming over homoseksualiteit in protestants Nederland, 1959-2009, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Bosma, Willem (2001),
Leeuwarder aanpak van trouwrel kreukvrij, in: *Leeuwarder Courant* 18 juni 2001.
- Bosman, Hein (2011),
Grondwet met voeten getreden, in: *Amersfoortse Courant* 29 oktober 2011.
- COC (2014),
COC gelukkig met afschaffing weigerambtenaar, in: *COC Nederland* 3 juni 2014 (geraadpleegd via <http://www.coc.nl/politiek-2/coc-gelukkig-met-afschaffing-weigerambtenaar>).
- COC (2016),
Vijftien jaar huwelijk is feest van gelijkheid, in: *COC Nederland* 1 april 2016 (geraadpleegd via <http://www.coc.nl/algemeen/vijftien-jaar-huwelijk-is-feest-van-gelijkheid>).
- Derks, Marco, Pieter Vos & Thijs Tromp (2014),
Under the Spell of the Ring: The Role of Marriage in Moral Debates among Orthodox Reformed Christians in the Netherlands, in: *Theology & Sexuality*, 20 (1), 37-55.
- Derks, Marco (2011),
Weigerambtenaar: fatsoenlijk nadenken, in: *Nederlands Dagblad* 17 augustus 2011.
- De Vijfde dag (2011),
De Vijfde Dag (EO), 1 december 2011 (geraadpleegd via http://www.npo.nl/de-vijfde-dag/01-12-2011/EO_101175515).
- Dijkgraaf, Elmert (2011),
Weigerkok, in: *NRC* 26 oktober 2011 (geraadpleegd via <http://www.nrc.nl/handelsblad/2011/10/26/weigerkok-12041911>).
- Dorp, Jan van & Elma Oosthoek (2010),
Wat is daarop uw antwoord? Verhalen en ervaringen van absen en babsen, Vlaardingen: Stichting Flagen.
- Eerste Kamer (2000),
Wet openstelling huwelijk: memorie van antwoord, Eerste Kamer der Staten-Generaal, 1 december 2000 (geraadpleegd via <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-20002001-26672-92a.html>).
- Esch, Adri van (2004),
Dales in gesprek met weigeringsambtenaar Eringa, in: *Gay Krant*, 24 (499), 15.
- Ganzevoort, Ruard (2011),
De weigerambtenaar, in: *Centraal Weekblad* 3 november 2011 (geraadpleegd via <http://ruardganzevoort.wordpress.com/2011/11/03/de-weigerambtenaar>).
- Gasthuis, Lucas (2007),
Taal: Weigerambtenaar, in: *Elsevier* 21 april 2007.
- Gent, Ineke van, Henk Krol & Vera Bergkamp (2011),
VVD, weiger de weigerambtenaar, in: *De Volkskrant* 15 november 2011.
- Hilgartner, Stephen en Charles Bosk (1988),
The Rise and Fall of Social Problems: A Public Arenas Model, in: *American Journal of Sociology*, 94 (1), 53-78.
- Hoogland, Rob (2011),
Woord, in: *De Telegraaf* 28 november 2011.
- Kamerman, Sheila (2011),
Trouwten aan de gemeentebalie: ChristenUnie-leider Slob wil een burgerlijk huwelijk zonder ceremonie, in: *NRC.next* 24 november 2011.

- Knevel & Van den Brink (2010),
Knevel & Van den Brink (EO), 6 augustus 2010 (geraadpleegd via http://www.npo.nl/knevel-van-den-brink/06-08-2010/EO_101158206).
- Koefnoen (2007),
Koefnoen (AVRO), 10 maart 2007 (geraadpleegd via http://www.npo.nl/koefnoen/10-03-2007/AVRO_1243964).
- Mikkers, Tom (2011),
Trouwambtenaar hoeft geen zielenherder te zijn, in: *Trouw* 25 oktober 2011.
- Ministerie van Algemene Zaken (2007),
Coalitieakkoord tussen de Tweede Kamerfracties van CDA, PvdA en ChristenUnie.
(geraadpleegd via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2007/02/07/coalitieakkoord-balkenende-iv>).
- NOS (2014),
Weigerbakker moet toch bakken, in: *NOS* 30 mei 2014 (geraadpleegd via <http://nos.nl/artikel/654849-weigerbakker-moet-toch-bakken.html>).
- NOS (2016),
Openbaar Ministerie vervolgt weigerbedrijf Drachten, in: *NOS* 18 februari 2016
(geraadpleegd via <http://nos.nl/artikel/2087732-openbaar-ministerie-vervolgt-weigerbedrijf-drachten.html>).
- Onze Taal (2011),
'Weigerambtenaar' Onze Taal-woord van 2011, in: *Onze Taal* 25 november 2011
(geraadpleegd via <https://onzetaal.nl/weblog/onze-taal-woord-van-2011>).
- Pauw & Witteman (2011),
Pauw & Witteman (VARA), 16 november 2011 (geraadpleegd via http://www.npo.nl/pauw-witteman/16-11-2011/VARA_101262117).
- Pfeiffer, Chr (1951),
Huwelijkstoespraken voor de ambtenaar van de burgerlijke stand, Alphen aan den Rijn: Samsom, 2^e druk.
- Reformatorisch Dagblad* (2011),
Geen politieke animo voor voorstel huwelijk Slob, in: *Reformatorisch Dagblad* 21 november 2011 (geraadpleegd via http://www.refdag.nl/nieuws/politiek/geen_politieke_animo_voor_voorstel_huwelijk_slob_1_604409).
- Stift, Pritt (2012),
Paus: 'Flikker toch op met die NL kudtbloemen', in: *GeenStijl* 21 december 2012
(geraadpleegd via http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2012/12/paus_flikkerstraal_op_met_die.html).
- Trouw* (2003),
Weigerachtige ambtenaar incasseert, in: *Trouw* 21 augustus 2003 (geraadpleegd via <http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1770304/2003/08/21/Weigerachtige-ambtenaar-incasseert.dhtml>).
- Trouw* (2007),
Homohuwelijk-actie Albert Verlinde loopt goed, in: *Trouw* 7 maart 2007 (geraadpleegd via <http://www.trouw.nl/tr/nl/4512/Cultuur/article/detail/1372717/2007/03/07/Homohuwelijk-actie-Albert-Verlinde-loopt-goed.dhtml>).

Trouw (2011),

Bestuursvoorzitter 'weiger-school' Ede stapt op, in: *Trouw* 29 september 2011 (geraadpleegd via <http://www.trouw.nl/tr/nl/4664/Mijn-kind-moet-naar-de-basisschool/article/detail/2936725/2011/09/29/Bestuursvoorzitter-weiger-school-Ede-stapt-op.dhtml>).

Veer, Annelies van der (2011),

Weigerambtenaar: uitstervende minderheid, in: *Metro* 6 december 2011.

Veer, Annelies van der (2014),

Niet geschikt voor de job, in: *Metro* 22 april 2014.

Vlastuin, Evert van (2013),

Stoomwals homohuwelijk, in: *Reformatorisch Dagblad* 24 augustus 2013 (geraadpleegd via <http://www.digibron.nl/search/detail/efb04ddbcaeffd12277d48567ec025e5/stoomwals-homohuwelijk>).

Volkskrant (2007a),

Gemeenteraden verplichten ambtenaren homo's te trouwen, in: *De Volkskrant* 3 maart 2007.

Volkskrant (2007b),

'Gemeenten namen na 2001 nog weigerambtenaren aan', in: *De Volkskrant* 1 april 2007 (geraadpleegd via <http://www.volkskrant.nl/binnenland/-gemeenten-namen-na-2001-nog-weigerambtenaren-aan~a879556/>).

Zij aan zij (2009),

LGBT-rights: VGS bidt voor vrijheid van onderwijs, in: *Zij aan zij* 27 september 2009 (geraadpleegd via <https://www.zijaanzij.nl/nieuws/1149/VGS-bidt-voor-vrijheid-van-onderwijs.html>).